

ΙΣΤΟΡΙΚΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΚΑΤΟΙΚΟΥΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΣΤΗ «ΓΑΛΗΝΗ» ΤΟΥ ΗΛΙΑ ΒΕΝΕΖΗ

Σε καμιά περίπτωση δεν θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς ότι ο Ηλίας Βενέζης έγραφε τη «Γαλήνη» του, για να εξάρει ή απλά να απεικονίσει την ιστορία και την κοινωνική ζωή των κατοίκων της Νοτιανατολικής Αττικής. Άλλες ήταν οι προθέσεις του και οι καλλιτεχνικές του επιδιώξεις. Ο Αϊβαλιώτης μυθιστορηματογράφος θέλησε, με πλαίσιο το δράμα της προσφυγιάς και της προβληματικής εγκατάστασής της στον ελλαδικό χώρο, να καταπιαστεί μ' ένα διαχρονικό μα πάντα επίκαιρο θέμα, μ' ένα ηθικό πρόβλημα πανανθρώπινο και αιώνιο, την κατάκτηση της γαλήνης μέσα από τον ψυχικό πόνο, την καταξίωση του υπέρτατου λυτρωτικού βιώματος ύστερα από τη σκληρή δοκιμασία. Η θαυμαστή τούτη ψυχική διεργασία, μέσα στο μυθιστόρημα, συντελείται στην πολύπαθη ψυχή ενός πρόσφυγα της Ανατολής, του γιατρού Δημήτρη Βένη, κάτω από ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες που συνδέονται στενά με την περιοχή Καλυβίων-Αναβύσσου και Λαυρίου, στις αρχές της δεκαετίας 1920-1930. Και είναι τόσο στενή η σχέση εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων, τόσο αδιάσπαστη η αλληλουχία ψυχικών καταστάσεων και κοινωνικών φαινομένων, ώστε να θεωρήσουμε το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο του μυθιστορήματος καθοριστικό για την εξέλιξη των γεγονότων που διαδραματίζονται σ' αυτό. Βέβαια εκείνο που πιο πολύ επηρεάζει τα ψυχικά κυρίως δρώμενα είναι το άμεσο κοινωνικό περιβάλλον του Δημ. Βένη και των άλλων ηρώων, η κοινότητα και η μικρή κοινωνία των προσφύγων. Όμως και ο κάπως ευρύτερος ιστορικός και κοινωνικός περίγυρος σε συνδιασμό με τον παράγοντα: γεωγραφικός χώρος, επιδρά εξίσου καθοριστικά στην τελική έκβαση των πραγμάτων, στην οριστική διαμόρφωση του μύθου. Αυτός ακριβώς ο δεύτερος ομόκεντρος κύκλος του μυθιστορήματος, η ιδιομορφία δηλ. της μεσογειακής γης, η περιρρέουσα ιστορική ατμόσφαιρα και η συμπεριφορά μέσως των εντοπίων κατοίκων απέναντι στους πρόσφυγες, αποτελεί πόλο έλξης του ενδιαφέροντός μας και αφετηρία για κάποιες δικές μας κοινωνιολογικές κυρίως παρατηρήσεις. Τα κοινωνιολογικά σχόλια που κάνει ο Ηλίας Βενέζης για τους κατοίκους της Ανατολικής Αττικής σε μια κρίσιμη καμπή

της ιστορίας τους, τότε που η μοίρα τούς φέρνει αντιμέτωπους με τους Έλληνες πρόσφυγες της Ανατολής, μπορεί να βοηθήσουν στον αυτοπροσδιορισμό της κοινωνικής (και γιατί όχι πολιτιστικής μας) ταυτότητας και, σε τελευταία ανάλυση, να ενισχύσουν την αυτογνωσία και αυτοσυνειδησία των κατοίκων της Μεσογαίας, κάτι που πρέπει να αποτελεί τη βασική μας επιδίωξη στον ηθικό και πνευματικό τομέα. Κρίσεις σαν κι αυτές που κατακυρώνονται στη «Γαλήνη» και αναφέρονται στην κοινωνική συμπεριφορά των πατέρων μας μάς ωθούν να κοιτάξουμε βαθιά μέσα μας και να δούμε αφικασίδωτο το αληθινό μας πρόσωπο.

Γιατί ο Ηλίας Βενέζης είναι ένας αξιόπιστος και αντικειμενικός απέναντι σε τόπους και λαούς μάρτυρας, και, επιπλέον, διαθέτει την πειθώ της υψηλής τέχνης. Η αξιοπιστία του θεμελιώνεται πάνω στον τρόπο, με τον οποίο αντιμετωπίζει τους Τούρκους βασιανιστές του στο αυτοβιογραφικό του μυθιστόρημα, το «Νούμερο 31328». Κυρίως εκεί, αλλά και σε άλλα κείμενά του κρίνει τους γείτονές μας με κατανόηση, με επιείκεια θα λέγαμε, και δεν τους κατακρίνει ή καταδικάζει εκ του ασφαλούς. Ένας άνθρωπος επομένως, που θέλησε να είναι δίκαιος με τους εχθρούς του, δεν μπορεί παρά να είναι έντιμος και στις κρίσεις του για τους ομοεθνείς του.

Ωστόσο, για να κρίνει κανείς έναν τόπο και τους ανθρώπους του, είναι αναγκαίο να τους γνωρίσει με κάποια επάρκεια και σε κάποιο βάθος. Είχε άραγε ο Βενέζης τη δυνατότητα να γνωρίσει τους κατοίκους της Μεσογαίας και πιο συγκεκριμένα τους μόνιμους ή προσωρινούς κατοίκους της περιοχής της Αναβύσσου; Μονάχα υποθετικά θα μπορούσε ν' απαντήσει κανείς σ' ένα τέτοιο ερώτημα, αφού λείπουν οι σχετικές μαρτυρίες τόσο από τον ίδιο, όσο και από τους μελετητές της ζωής και του έργου του. Εικάζουμε πως ο δημιουργός της «Γαλήνης», περιπατητής και ταξιδευτής ακαταπόνητος, ανεξάρτητα από τις όποιες επισκέψεις έκανε ο ίδιος στην Αττική και, πιο συγκεκριμένα, στη Μεσογαία, διατηρούσε σχέσεις με τούς πρόσφυγες της Αναβύσσου, από τους οποίους θα είχε αναμφισβήτητα αντλήσει πληροφορίες για τους εντόπιους κατοίκους της περιοχής, για τον χαρακτήρα τους, τον τρόπο συμπεριφοράς τους και την όλη κοινωνική τους υπόσταση. Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος μάλιστα μας διαβεβαιώνει «πως ο συγγραφέας έζησε πολύν καιρό στην Ανάβυσσο, για να γνωρίζει τόσο καλά το συνοικισμό, τα περίχωρα, τη φύση του τοπίου και την ιστορία του»¹. Σ' αυτές τις εμπειρίες και μαρτυρίες, καθώς πιστεύουμε, στηρίχτηκε, προκειμένου να αποτολμήσει τα κοινωνιολογικά του σχόλια. Ειδικότερα θα μπορούσαμε να πούμε ότι το αττικό τοπίο το γνωρίζει από προσωπική εποπτεία, ενώ τα σχετικά με την αρχαιοκαπηλεία που μάστιζε την περιοχή μπορεί να είχε αρυσθεί είτε από αφηγήσεις των προσφύγων αλλά και των ίδιων των κατοίκων της Αττικής, είτε από δημοσιεύματα των εφημερίδων της εποχής εκείνης.

Η πρώτη αναφορά λοιπόν του μυθιστορήματος γίνεται στη γη της Αναβύσσου, όπως ήταν τον Ιούλιο του 1923. Κρίνουμε σκόπιμο να δώσουμε κάποια στοιχεία αυτής της περιγραφής, κι ας μας βγάξουν λίγο έξω από το κυρίως θέμα μας, γιατί το τοπίο όπως το περιγράφει ο Βενέζης, είναι στενά συνδεδεμένο με τους ανθρώπους που το κατοικούν και το νέμονται. Θα λέγαμε μάλιστα πως ο χαρακτήρας και ο τρόπος συμπεριφοράς τους βρίσκεται σε απόλυτη εξάρτηση από το γεωφυσικό περιβάλλον. Εννοείται φυσικά ότι η Αναβύσσος του 1923 είχε πολύ μικρή σχέση με τη σημερινή. Τώρα είναι ένα από τα θελκτικότερα θέρετρα της Αττικής. Τότε ήταν «ένα έρημο μέρος παραθαλάσσιο». Γράφει κατά λέξη ο συγγραφέας: «Κανένα δημόσιος δρόμος δε βγάζει σ' εκείνο το μέρος. Όλοι οι δρόμοι τραβούν πίσω απ' τους μικρούς λόφους που κλείνουν την άγονη γη του τόπου, όπου ο οδοιπόρος δε θα βρει δέντρο μήτε ένα. Σκίνα μονάχα βρίσκονται, αγκάθια, βούρλα και άμμος. Ξέρια ανθρώπων από πολλούς αιώνες δεν οργώσαν το χώμα, κι η άμμος κ' η βροχή και ο ήλιος έκαμαν το έργο τους χωρίς τον ιδρο του ανθρώπου. Οι λόφοι προχωρούν ως χαμηλά στη θάλασσα, τη ζώνουν και κάνουν ένα φυσικό κόρφο που αφήνει ένα στενό πέρασμα κατά το πέλαγο... Ένα μονοπάτι μονάχα μπορεί να φέρει στην ακρογιαλιά της Αναβύσσου τον οδοιπόρο που έρχεται πάνω απ' τους λόφους. Το μονοπάτι τελειώνει στις αλνιές, μοναδικό σημάδι πως υπάσχει ζωή ανθρώπινη σ' εκείνη την ερημιά. Το χώμα έχει πολλή άσπιλο, οι απανωτοί λόφοι κάνουν ρέματα και τραβούν τα σύννεφα, το αλάτι ξεραίνεται εύκολα στις «αυλές» κ' ύστερα γίνεται πυραμίδες, άσπρα και τραγικά σημεία της σιωπής» (σελ.20). Κι όμως ο τόπος αυτός ο άδεντρος, ο τραχύς και ο ερημικός περιβάλλεται κυρίως προς τη μεριά των Καλυβίων από πευκόφυτα βουνά και καταπράσινους λόφους, που επιτείνουν το αίσθημα των προσφύγων ότι τους «πέταξαν» σε μian άγονη γη και σε μian «έρημη χώρα». Η ματιά της προχώρησε πιο εδώ, ακολουθώντας τη γραμμή του κόρφου. Είδε ένα πράσινο βουνό με πεύκα που κατέβαιναν ίσαμε τη θάλασσα. Δεν ήταν ένα βουνό. Ήταν τρεις απανωτοί λόφοι, ο ένας πίσω απ' τον άλλο, κ' έκλειναν τον τόπο απ' το μέρος του βοριά» (σελ.44). «Ένας μικρός λόφος φυτεμένος με πεύκα νηρινόταν μπροστά τους. Βρήκαν το μονοπάτι που οδηγούσε, μέσα απ' το μικρό τούτο δάσος, στη λουρίδα του «Αι-Νικόλα». Προς τη μεριά της θάλασσας απλώνονταν οι ακρογιαλιές, άλλες αμμουδερές και λείες κι άλλες απόκρημνες και κακοτράχαλες. «Ήταν μια άγρια στιγμή της ακρογιαλιάς, ολότελα διαφορετική απ' το ύφος της, ένα μόριο απ' τις αντιφάσεις του τοπίου της Αττικής, τις αντινομίες που τονίζουν το χαρακτήρα του» (σελ.116.).

Σε μια τέτοια γη, γεμάτη αντιφάσεις και αντινομίες, είναι φυσικό να ζουν άνθρωποι με αντιφατικό χαρακτήρα και αμφίδρομη συμπεριφορά. Οι κάτοικοι της Αναβύσσου δεν είναι μόνιμοι αλλά εποχιακοί και θα μπορούσαμε να τους κατατάξουμε σε κατηγορίες. Την πρώτη κατηγορία την απο-

τελούν «οι χωριάτες, που ζουν πίσω απ' τους λόφους» και, που, «όταν η χρονιά είναι δύσκολη κ' οι βροχές δεν βλογήσουν τα κλήματα στα Μεσόγεια, παίρνουν με τις φαμίλιες τους το μονοπάτι, γυρεύοντας να δουλέψουν στο αλάτι για να ζήσουν. Άλλοι βολεύονται, άλλοι δε βρίσκουν σειρά γιατί τους προλάβανε από μέρη πιο πεινασμένα, άλλοι δεν αντέχουν στους πυρετούς που φέρουν τα βαλτονέρια του μικρού κάμπου». Γι' αυτούς τους «πεινασμένους ανθρώπους», όπως τους χαρακτηρίζει ο μυθιστορηματογράφος, θα μας πει ότι συνεχίζουν μια μακρυά παράδοση ανέχειας και φτώχειας: «έτσι θα περάσει η γενιά τους, ύστερα θά 'ρθει άλλη γενιά, και όταν κ' εκείνη φύγει θά 'ρθει η νεώτερη, που θα πάρει σαν πεινάσει το ίδιο μονοπάτι για τη θάλασσα, ακολουθώντας τα βήματα των προγόνων» (σελ.20).

Στους παραπάνω θα πρέπει να προστεθούν και κάποιοι άλλοι άνεργοι και πεινασμένοι κάτοικοι «απ' τα μεσόγεια μέρη, τα πίσω των λόφων», που δουλεύουν στην κατασκευή του δημόσιου δρόμου, αυτού που έμελε να ενώσει τον προσφυγικό συνοικισμό με τα Καλύβια και τα άλλα κεφαλοχώρια των Μεσογείων. Οι άνθρωποι τούτοι, πολλοί από τους οποίους πρέπει να είναι οι ίδιοι οι συλλέκτες του αλκατιού, εργάζονται κάτω από πρωτόγονες συνθήκες: σπάνε ολημερίς χιλίκια «για λογαριασμό της εταιρείας που έκαμε το δρόμο», φλεγόμενοι από τον ανελέητο ήλιο της Αττικής, με το σκληρό φως να γεμίζει τα μάτια τους «σπίθες και άστρα και αίμα».

Η δεύτερη κατηγορία των προσωρινών κατοίκων της Αναβύσσου αποτελείται από τους αρχαιοκάπηλους χωριάτες της περιοχής, οι οποίοι σκάβουν τη γη της, αναζητώντας με πυρέσσουσα φαντασία, ανυπομονησία και φιλοχρηματία, αρχαία. Αυτοί δρουν μεμονωμένα ή κατά ζεύγη. Η δίψα του εύκολου πλουτισμού τούς κάνει αδίστακτους και επικίνδυνους. Πρώτος ανάμεσά τους σε πλεονεξία και παράνομη δραστηριότητα είναι ο Πράσινος. Να πώς τον περιγράφει ο Βενέζης στις σσ.59-61 του βιβλίου του. «Ήταν, ο ξένος απ' τα Καλύβια, ένας αψηλός άντρας, με κίτρινο μούτρο, με ψαρά μαλλιά, μ' ένα μυτερό πηγούνι και πράσινα μάτια, παγερά και σκληρά. Μιλούσε πολύ λίγο». Ο Πράσινος δεν ήταν Καλυβιώτης γέννημα, θρέμμα. «Στά Καλύβια, συνεχίζει ο Βενέζης, είχε έρθει απ' το Λαύριο την εποχή - 1911- που γινήκαν στην Αναβύσσο ανασκαφές των αρχαίων τάφων. Δούλεψε στο σκάψιμο, μα ενώ οι άλλοι που δούλευαν μαζί του είδαν σε τούτο το έργο μονάχα μια αναπάντεχη τύχη για την τροφή τους ενός καλοκαιριού, ο Πράσινος είχε φαντασία και είδε πιο πολλά μέσα στα χώματα...». Με τον καιρό εξελίχθηκε σε μια μικρή αυθεντία σε θέματα ανασκαφικά και αρχαιολογικά. Όταν τελείωσαν οι ανασκαφές και οι αρχαιολόγοι πήραν τα ευρήματά τους και γύρισαν στην Πρωτεύουσα «ο άνθρωπος απ' το Λαύριο έμεινε μονάχος να γυρίζει σα φάντασμα και να σκάβει τη γη της Αναβύσσου, όταν μια μέρα, άξαφνα, η φήμη γέμισε στα Καλύβια πως

έκαμε πλούτον μεγάλο, χωρίς κανέναν να ξέρει αν βρήκε χρυσάφι ή άλλο θησαυρό». Όταν έγινε πλούσιος «πολλές κοπέλλες γυρέψαν τότε να τον παντρευτούν», αλλά αυτός αρνιόταν επίμονα να παντρευτεί, θέλοντας να αποσιωθεί στην αναζήτηση των αρχαίων και στην παράνομη εξόρυξη και εμπορία τους. Πήρε στη δούλεψή του έναν-δυο χωριάτες από τα Καλύβια, που γρήγορα αφομοιώθηκαν με την σκοτεινή προσωπικότητα του κυρίου τους, έγιναν κι αυτοί αμίλητοι και πονηροί, όπως επέβαλε η παράνομη δουλειά τους. Δεν γνωρίζουμε αν, σκιαγραφώντας τον Πράσινο, ο Βενέζης είχε κατά νου κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο, έναν επώνυμο και περιώνυμο αρχαιοκάπηλο των Μεσογείων που μοιράστηκε τη ζωή του ανάμεσα στο Λαύριο και στα Καλύβια και έδρασε στην περιοχή της Αναβύσσου. Μπορεί ναι, μπορεί και όχι. Ή ακόμη μπορεί ο Πράσινος να είναι σύνθεση περισσότερων του ενός προσώπων. Πάντως ένα είναι βέβαιο, πως ο Αϊβαλιώτης μυθιστορηματογράφος, κουβαλώντας μνήμες από τη γενέτειρά του, επέτυχε να ορθώσει μέσα στο έργο του μια ολοζώντανη και χαρακτηριστική μορφή αρχαιοκάπηλου και να της προσδώσει διαστάσεις συμβολικές. Έτσι ο Πράσινος του Βενέζη γίνεται η ενσάρκωση της ιδέας της αρχαιοκαπηλείας. Αλλά για τον διαβόητο τυμβωρύχο και τους ομοίους του θα κάνουμε λόγο και παρακάτω.

Η τρίτη κατηγορία των εποχιακών κατοίκων της Αναβύσσου, τον καιρό της εγκατάστασης σ' αυτήν των Φωκιανών προσφύγων, είναι σίγουρα η πιο ιδιότυπη και η πιο γραφική. Περιλαμβάνει τους σκληνίτες βλάχους, τους «βλάχους των τριγυρνών βουνών», όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Βενέζης. Οι άνθρωποι αυτοί, για τους οποίους δεν αναφέρεται ρητά αν ήταν αυτόχθονες ή είχαν έρθει από άλλα μέρη, κατοικούσαν στο πιο μεγάλο βουνό της περιοχής, τον Προφήτη Ηλία, σε κονάκια καμωμένα με χώμα και θάμνα και αφομοιωμένα με το χρώμα της γης. «Όλο το χρόνο βοσκάνε εδώ τα κοπάδια τους, και μονάχα λίγους μήνες, το καλοκαίρι, τα ταξιδεύουν κατά την Πάρνηθα. Στο βουνό της Αναβύσσου, σαν έρθει η ώρα, θα θάψουν τους πεθαμένους τους να ξεκουραστούν, ίσαμε που γὰ 'ρθει η ώρα των παιδιών τους και των παιδιών των παιδιών τους. Έτσι γίνεται από γενιά σε γενιά. Φοράνε ρούχα που τα υφαίνουν οι γυναίκες τους με μαλλί που τους δίνουν τα ζωντανά τους, τρέφονται με το τυρί και το κρέας τους και με το σιτάρι που το σπέρνουν οι ίδιοι σε πλαγιές του βουνού που τις ξεχερσώσαν. Στα πρόσωπα και στις κινήσεις τους είναι σφραγισμένη η γαλήνη του βουνού, η στερεότητα των όγκων, η αδιατάραχτη μοίρα τους» (σελ. 32).

Η καθεμιά από τις παραπάνω κατηγορίες ανθρώπων, όπως σκιαγραφούνται από τον Βενέζη, παρουσιάζουν ορισμένα ευδιάκριτα ιστορικο-κοινωνικά χαρακτηριστικά που μας επιτρέπουν να τους διαβαθμίσουμε κοινωνικά και να αξιολογήσουμε τη συμπεριφορά τους απέναντι στους πρόσφυγες της Αναβύσσου. Γιατί η σύγκρουση των εντόπιων κατοίκων της

Αναβύσσου με τους Φωκιανούς πρόσφυγες δεν είναι άσχετη προς τις κοινωνικές αντιθέσεις που γεννιούνται από την αναγκαστική τους συνύπαρξη στον ίδιο τόπο και που έχουν την αφετηρία τους στη διαμόρφωση διαφορετικών και αντικρουόμενων οικονομικών συμφερόντων.

Η πρώτη κατηγορία, δηλ. οι άνεργοι και πεινασμένοι κάτοικοι των γύρω χωριών που ῥχονται στην Ανάβυσσο να συμπληρώσουν το φτωχό εισόδημά τους, άλλοτε μαζεύοντας αλάτι από τις αλυκές κι άλλοτε σπάζοντας χαλίχι στον υπό κατασκευή δρόμο, ταξικά ανήκουν στην κατώτερη κοινωνική τάξη, στην εξαθλιωμένη τάξη των ακτημόνων εργατών της γης ή των μικροκαλλιεργητών. Προϊόν μιας αγροτικής κοινωνίας που, στις αρχές του αιώνα μας, δεν είχε απορρίψει ακόμη τις φεουδαρχικές δομές της, όπως ήταν η κατοχή μεγάλων και εύφορων κτημάτων, των λεγόμενων τσιφλικιών, από λίγους ιδιοκτήτες ή μοναστήρια (το φαινόμενο επιχωριάζει κυρίως στην περιοχή Καλυβίων, Κερατέας και Λαυρίου), ο θεσμός των κολλήγων και το μισακάρικο σύστημα, ο μικρός οικογενειακός και διάσπαρτος κλήρος, οι εκτεταμένες, πατριαρχικού τύπου, οικογένειες με την οικονομική τους αυτάρκεια (η κάθε οικογένεια δηλ. ήταν μια μικρή μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης), η φαινομενική μονοκαλλιέργεια που, ουσιαστικά, ήταν πολυκαλλιέργεια, η άνιση κατανομή του αγροτικού εισοδήματος, η περιοδική απασχόληση των κατοίκων, το κοινοτικό διοικητικό σύστημα, ο δανεισμός χρημάτων από ιδιώτες, η έλλειψη κρατικής μέριμνας κ.λπ. Οι *«άνεργοι απ' τα μεσόγεια μέρη»*, οι ίδιοι και οι φαμίλιες τους, μη έχοντας δυνατότητες επιλογής, είναι πρόθυμοι να δουλέψουν στην εταιρεία του αλατιού ή στην οδοποιητική εταιρεία, κάτω από ανθυγιεινές συνθήκες, κυριολεκτικά για ένα κομμάτι ψωμί. Τα συμφέροντά τους όχι μόνο δεν συγκρούονται μ' εκείνα των προσφύγων αλλά, σε ορισμένες περιπτώσεις όπως σ' αυτή της κατασκευής του δρόμου, είναι κοινά, ταυτίζονται. Για το λόγο τούτο διατηρούν ανάλογα, ουδέτερες ή φιλικές σχέσεις μαζί τους, ποτέ όμως εχθρικές. Είναι χαρακτηριστικός, για παράδειγμα, ο τρόπος με τον οποίο υποδέχονταν, ακόμη και ο επιστάτης των έργων, την κόρη του γιατρού Βένη, την Άννα, κάθε φορά που ερχόταν στο χώρο των χαλικιών να *«εγκαρδιώσει»* τον αγαπημένο της, τον Αντρέα. Έτσι, καθώς περνούσε *«ανάμεσα απ' τους δυο στοίχους τους ανθρώπους που χτυπούσαν την πέτρα στις άκρες του δρόμου»* για να συναντήσει τον άνθρωπό της, γύριζαν τα *«τυραννισμένα πρόσωπά»* τους προς το μέρος της, της χαμογελούσαν και την χαιρετούσαν γλυκά-γλυκά. Κι όταν αργότερα έφτασε η κακιά είδηση πως *«χάθηκε η μικρή Άννα»*, οι άνθρωποι του δρόμου παράτησαν τα σφυριά τους, τινάχτηκαν απάνω και, αφήφώντας τις απειλές του επιστάτη, ξεχύθηκαν κατά τους λόφους πέρα από τις κολώνες του αλατιού. Κι όταν ο πατέρας της τη βρήκε φριχτά δολοφονημένη στα μέρη της Σαρωνίδας, ένιωσαν αληθινό σπαραγμό για τον άδικο χαμό της.

Η δεύτερη κατηγορία, οι αρχαιοκάπηλοι, αν εξαιρέσει βέβαια κανείς

τον Πράσινο που, οικονομικά τουλάχιστο, βρίσκεται σε πολύ ανώτερη θέση από τους κατοίκους της περιοχής σε σημείο να γίνεται και εργοδότης και εκμεταλλευτής, κοινωνικά δε διαφέρουν από τους εργάτες των αλυκών και του δρόμου. Εξαθλιωμένοι κι αυτοί, σκάβουν ολημερίς γύρω από τον προσφυγικό καταυλισμό, για ένα μεροκάματο και μια αβέβαιη τύχη. Οι πρώτοι γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τις εταιρείες, οι δεύτεροι από τον Πράσινο, ο οποίος δε διστάζει να αγοράσει τα «ευρήματά» τους για ένα κομμάτι ψωμί. Παρ' όλα αυτά όμως, κάποιοι από δαύτους έχουν ταυτίσει τα συμφέροντά τους με τα δικά του και δέχονται να τον υπηρετήσουν πιστά. («...χωριάτες από τα Καλύβια είχαν μπει στη δούλεψή του και σιγά-σιγά αφομοιώθηκαν με τη σκοτεινή προσωπικότητα του κυρίου τους. Γινήκαν αμίλητοι και πονηροί. Χτυπούσαν τη γη για λογαριασμό του. «Δε θέλω τεμπέληδες, τους είχε πει· αν βρείτε τίποτα, θα 'χετε την πλερωμή σας· αν δε βρείτε, δε δουλεύετε για μένα» (σελ. 61). «Απ' τις πρώτες μέρες που οι Φωκιανοί φτάσαν στην Ανάβυσσο, ήρθε κι αυτός, έστησε μια μεγάλη σκηνή κι άρχισε να πουλά στους πρόσφυγες ψωμί και τροφές, που τις έφερνε απ' το πιο κοντινό χωριό πίσω απ' τους λόφους. Ο ίδιος δεν ανακατευόταν στη διαχείριση της καντίνας, γιατί είχε φέρει μαζί του έναν υποταχτικό, που έκανε τούτη τη δουλειά...». Η συμπεριφορά του Πράσινου απέναντι στους Φωκιανούς είναι υποκριτική και ύπουλη. Τους προσφέρει δήθεν τις υπηρεσίες του, καμώνεται πως συμμερίζεται τον αγώνα και την αγωνία τους να στεριώσουν στην άξενη γη της Αναβύσσου, αλλά απώτερος στόχος του είναι να συλλέξει πληροφορίες για τυχόν αρχαιολογικά ευρήματα, και, προπαντός, να βάλει στο χέρι τον Κούρο, τον μικρό αλλά ανεκτίμητο μαρμάρινο θεό, που γνωρίζει ότι βρέθηκε από τον Γλάρο και φυλάσσεται στο κτήμα του. «Πού να τον δούν; Τα είχε καταφέρει τόσο καλά! Είχε βάλει και κόψαν στα δυο τον κούρο, γιατί δεν μπορούσαν να τον σηκώσουν. Και τα δυο του κομμάτια τα 'βαλαν σε τσουβάλια και τα κουβαλήσανε στη θάλασσα, σαν το πιο κοινό φορτίο... Τότε ο Γλάρος άρχισε να φωνάζει απελπισμένα... Κι ολοένα χτυπιόταν, λέγοντας ασυνάρτητα λόγια για ένα θεό που τον κλέψανε» (σελ. 95).) Ο Πράσινος, όπως τον περιγράφει ο Βενέζης, είναι ένας αδίστακτος παλιάνθρωπος και τα κινήματά του μοιάζουν πιο πολύ με φιδιού παρά με ανθρώπου. Έχει κουλουριαστεί γύρω από τον προσφυγικό συνοικισμό και τους δυστυχημένους ανθρώπους του και περιμένει την κατάλληλη στιγμή να κτυπήσει. Δεν θα μπορούσε βέβαια να ισχυρισθεί κανείς το ίδιο και για τους συνεργάτες του, τους χωριάτες από τα Καλύβια. Αυτοί είναι θύματα πιο πολύ παρά θύτες. Χαρακτηριστικά δείγματα αλλοτριωμένων συνειδήσεων, θυσιάζονται στο βωμό της πλεονεξίας. Έχουν ταυτίσει το συμφέρον τους μ' εκείνο του εργοδότη τους που «φύσει» αντιβαίνει προς το συμφέρον των Φωκιανών, έχουν επωμισθεί κάποιους κοινωνικούς ρόλους που δεν τους ταιριάζουν και, ενώ ταξικά βρίσκονται πιο κοντά στους πρόσφυγες, υπηρετούν

τον «πλουτοκράτη» Πράσινο. Φυσικά ανάλογη είναι και η κοινωνική συμπεριφορά τους, διχασμένη και αντιφατική. Όταν πρωτοαντικρύζουν το κατατλακιπωρημένο και απελπισμένο προσφυγολόι, εκδηλώνουν κάποια συμπόνια για τη μοίρα του: «Τη γη! Ποιά γη; είπε ξαφνιασμένος ο ένας απ' τους χωριάτες. Εδώ φυτρώνουν μονάχα βούρλα, στον τόπο ετούτο. Κ' ύστερα: - Θα πεθάνετε, τους λέει, εσείς και τα παιδιά σας! Θα πεθάνετε αν, στα σωστά, ερχόσαστε να μείνετε σ' αυτά τα μέρη!». Η επιμονή όμως της «παλιοφάρας» —έτσι αποκαλούν τους πρόσφυγες— τους συνεφέρει, γρήγορα συνειδητοποιούν τον κίνδυνο — *«αν παίρναν τη γη οι πρόσφυγες, όλη τούτη η μυστική δουλειά, να παλεύουν για αρχαίους τάφους, χανόταν, οριστικά»*— και τρέχουν να ειδοποιήσουν αυτόν, το «αφεντικό με τα πράσινα μάτια». Όσο περνάει ο καιρός και οι Φωκιανοί, από το ενδιαφέρον και τα καμώματα του Πράσινου, τα μισόλογα και τις εύγλωττες σιωπές των εργατών του αλατιού, και κάποιες άλλες ενδείξεις, αρχίζουν να «υποψιάζονται» την πραγματική αιτία της παρουσίας τους, γίνονται όλο και πιο λιγομίλητοι, όλο και πιο κρυφίνουσες, προσπαθώντας να αποικιομίσουν τις αφυπνισμένες συνειδήσεις. Ως όπλο χρησιμοποιούν την προσποιητή αφέλεια και την χωριάτικη κουτοπονηριά, για την οποία ο ιστορικός και λαογράφος της Μεσογαίας δρ Γεώργιος Χατζησωτηρίου αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφ. στο τελευταίο του βιβλίο «Κοντά στο χθεσινό Μεσογείτη» (σσ.59-60) και ο Ηλίας Βενέζης κάνει ένα αιχμηρό σχόλιο στο μυθιστόρημα που αναλύουμε. *«Στην αρχή νόμισαν πως μπορούσαν να μάθουν πιο πολλά για τον πράσινο άνθρωπο απ' τον υποταχτικό του, ένα χωριάτη με βαριές κινήσεις και καστανά μάτια, γεμάτα προσποιημένη αφέλεια και πονηριά, απ' το γνώριμο τύπο που βρίσκει κανείς στ' αρβανιτοχώρια της Αττικής. Τον ρωτούσαν: -Ο αφεντικός σου φαίνεται νά έχει πολύν πλούτο. Τι γυρεύει να κερδίσει από δω; Ο Αρβανίτης, τότε, σήκωνε τα πονηρά μάτια του στον ουρανό, τα γέμιζε ένα στρώμα αγαθοσύνη και αποκρινόταν: -Αγαπά τα μέρη που έχουν θάλασσα. Γι' αυτό ήρθαμε. Στα Καλύβια δεν έχει θάλασσα»* (σελ. 60).

Η τρίτη κατηγορία των γηγενών, οι βλάχοι, είναι η μόνη που έχει «ταξική» συνείδηση και οργανωμένα οικονομικά συμφέροντα. Από την πρώτη κιόλας στιγμή της «εισβολής» των προσφύγων στα μέρη της Αναβύσσου, διαβλέπουν τον κίνδυνο να μετατραπούν τα βοσκοτόπια τους σε κατοικήσιμη και καλλιεργήσιμη γη. *«Ω! το καταλάβαινε. Για κείνους και για τα κοπάδια τους άλλοι άνθρωποι σε τούτη τη γη που τους έθρεφε, θα ήταν η πιο μεγάλη συφορά»* (σελ. 34). Ξεσηκώνονται λοιπόν και, προβάλλοντας το δικαίωμα της χρησικτησίας, αξιώνουν από τους Φωκιανούς να φύγουν από τα μέρη «τους». *«Από τότες που είμαστε εμείς εδώ... από τότες που ήταν οι πατέρες μας, κ' οι πατέρες τους, σ' ετούτη τη γη, μονάχα βούρλα και πουρνάρι βλασταίνουν, και τίποτ' άλλο δεν έζησε εδώ εξόν τα κοπάδια μας! Λοιπόν, για τι σιτάρι και για τι αμπέλια μου μιλάς! Μονάχα*

τα κοπάδια μας κι εμείς μπορούμε να κάμουμε στον έρημο τούτον τόπο, γιατί έτσι το βρήκαμε απ' τους γονιούς μας! Μονάχα εμείς μπορούμε να βαστάξουμε εδώ, γιατί μας φωνάζει το χώμα, αυτό κι όχι άλλο! Λοιπόν, τι γινεύτε εσείς, φουκαράδες, στα μέρη μας;». «Λοιπόν φύγετε, σου λέω! Το επανάλαβε ξερά, άγρια, τραχιά —ο πρωτόγερος των βλάχων—: Φύγετε, είπα, από δω!». Οι πρόσφυγες αρνούνται κατηγορηματικά να εγκαταλείψουν τη γη που τους παραχώρησε το Κράτος-το Κράτος που στη δύσκολη τούτη ώρα είναι απόν- και οι σκηνίτες ξεσπούν σε απροκάλυπτες απειλές. «Ε, λοιπόν! φώναζε ο γέροντας, φώναζαν τώρα κ'οι άλλοι βοσκοί. Μείνετε, λοιπόν, και θα δούμε ποιος θα στεριώσει σ' αυτή τη γη! Θα σας χτυπήσουμε όπου σας βρούμε, θα σκοτώσουμε τα ζωντανά σας αν τύχει και κάμετε, θα πατήσουμε τα σπαρτά σας αν ριζώσουν! Χάρη ποτέ σας δε θα βρείτε σ' εμάς και στα παιδιά μας, ίσαμε που να ξεκληριστεί η φίτρα σας και να σβήσει!». Οι βλάχοι πραγματοποιούν την απειλή τους, εφαρμόζοντας ένα σατανικό σχέδιο. Μια από τις νύχτες που προηγήθηκαν της μεγάλης νεροποντής, έφραξαν όλα τα χαντάκια, απ' όπου έβρισκε περράσματα και σκορπιζόταν το νερό της βροχής «μόλις ξεμπούκερνε απ' τις ρίζες του λόφου»· έτσι το οδήγησαν προς το βαθουλωμένο φαρδύ μονοπάτι που περνούσε μέσα από τα καλύβια της Αναβύσσου, για να πνίξουν τους κατοίκους του συνοικισμού και να χαλάσουν τα νοικοκυριά τους. Ευτυχώς οι πρόσφυγες, σκορπίστηκαν εγκαίρως κατά τους λόφους και προς τη μεριά της θάλασσας και μπόρεσαν να σωθούν, εκτός από τη γυναίκα του Γλάρου που παρασύρθηκε από τον χείμαρρο και πνίγηκε. Γκρεμίστηκαν όμως αρκετές από τις πλινθόκτιστες καλύβες τους.

Ο Ηλίας Βενέζης, χρεώνοντας τους «βλάχους» της Αναβύσσου με μια τόσο αντικοινωνική πράξη, θα πρέπει να στηρίχτηκε σε κάποιο αυθεντικό γεγονός. Η αναμφισβήτητη αξιοπιστία και εντιμότητά του μας αναγκάζουν να δεχτούμε ότι δεν επινόησε το περιστατικό, αλλά κι αν παραδεχτούμε ότι το «κατασκεύασε», σίγουρα δεν το 'κανε για να διασύρει τους γηγενείς, αλλά για να δράματοποιήσει τις δυσκολίες που βρήκαν οι πρόσφυγες στην προσπάθειά τους να ριζώσουν. Αν τώρα απογυμνώσουμε το περιστατικό από τα ηθικά του στοιχεία, βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα συνηθισμένο κοινωνικό φαινόμενο σε κοινωνίες ανοργάνωτες, όπως ήταν εκείνη των κατοίκων της Νοτιοανατολικής Αττικής, στις αρχές της δεκαετίας του 1920. Κι όχι βέβαια μονάχα σ' αυτές. Στη σύγκρουση δηλ. των συμφερόντων που οδηγεί σε κοινωνικές αναστατώσεις και υπονομεύει την ομαλή συμβίωση των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Εννοείται φυσικά πως, αν το μεταμικρασιατικό Κράτος ήταν πιο οργανωμένο και ασκούσε πιο αποτελεσματικά τον διαιτητικό του ρόλο ανάμεσα στα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των διαφόρων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων, συγκρούσεις σαν κι αυτή που περιγράφει ο Βενέζης ανάμεσα στους εντόπιους «βλάχους» και στους ξενόφερτους πρόσφυγες, θα μπορούσαν να αποτραπούν.

Ἄλλωστε ο δημιουργός της «Γαλήνης» δε διστάζει, ἔμμεσα ἔστω, να επιρρίψει ἕνα μέρος της ευθύνης για την ταλαιπωρία των Φωκιανῶν στην ἴδια την πολιτεία. Ὅπως θα ἐπισημάνει και ο Μιχ. Μερακλής στη μελέτη του «Ἡ τριλογία του Βενέζη» «δε μένει ἀπαρατήρητο ἀπὸ τον ἀναγνώστη ὅτι ἡ κρατική μέριμνα δεν ἐκδηλώνεται καμιά στιγμή σε τούτες τις σταυρωμένες ὥρες της προσφυγιάς»². Ἀπόδειξη ὅτι ἡ συμπεριφορά των βλάχων δεν προσδιορίζεται ἀπὸ αἰτία ἠθικά, ἀλλὰ ἀπὸ μόνη την κακῶς βέβαια ἐννοούμενη υπεράσπιση των συμφερόντων τους, εἶναι το γεγονός ὅτι, ἀργότερα, θα παραιτηθῶν ἀπὸ κάθε διεκδίκηση σε βάρος των προσφύγων και, σε κάποιες περιπτώσεις, θα ἐκφράσουν τον θαυμασμό τους για τις προόδους τους. Ὅπως τότε που ο Γλάρος τοποθέτησε στο κτήμα του ἕναν μεγάλο ἀνεμόμυλο για να ἀντλήσει νερό ἀπὸ τα ἔγκατα της γης. «Οἱ βλάχοι σάστισαν βλέποντας τη μεγάλη χαβούζα πλάι που γέμιζε σταγόνα-σταγόνα με το λίγο νερό που ἀνέβαζε το «παιχνίδι» ἀπ' το βάθος της γης... Τούτοι εἶναι ἄλλοι ἄνθρωποι, συμπέρανε πάλι ἡ σοφία των ἀρχόντων του βουνοῦ, αποφασισμένων να υποταχθῶν στη μοίρα τους». Ἐπίσης εἶναι ἐνδεικτικό των προθέσεων του συγγραφέα να περιγράψει με ἀντικειμενικότητα τα κοινωνικά ἤθη τόσο των ντόπιων κατοίκων της Ἀναβύσσου, ὅσο και των προσφύγων, το ὅτι τις ἀντικοινωνικότερες πράξεις μέσα στο μυθιστόρημα, ὅπως τον βιασμό και τον φόνο της μικρῆς Ἄννας, δεν τις χρεώνει στους κατοίκους της Ἀττικής ἀλλὰ σε ξένους³. Βέβαια οἱ υποφίες των ἀρχῶν για το φονικό στρέφονται στους βλάχους που ἀνακρίνονται ἐξαντλητικά, ἀλλὰ τελικά ἀποδεικνύεται ὅτι αὐτὸ ἐγίνε ἀπὸ ἕναν νεαρό τυχοδιώκτη, τον Χαρίτο «αὐτὸν που ἦρθε ἀπὸ τα Δωδεκάνησα».

Ἀνακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να βγάλουμε τα παρακάτω συμπεράσματα: ο Ἡλίας Βενέζης στή «Γαλήνη» του, φέρνοντας ἀντιμέτωπους τους Φωκιανούς πρόσφυγες με τους ἐντόπιους-ἐντόπιους, ὅπως τους προσδιορίσαμε στα προηγούμενα -κατοίκους της περιοχῆς της Ἀναβύσσου, ἐπιχειρεῖ για τους τελευταίους αὐτοὺς κάποια ιστορικο-κοινωνιολογικά σχόλια; ἄμεσα ἢ ἔμμεσα. Ἀναφέρεται πρῶτα στην ἀντιθετικότητα του χαρακτήρα και κατ' ἐπέκταση στην ἀντιφατικότητα της συμπεριφοράς τους, ἰδιαίτερα των βλάχων του Προφήτη Ἡλία, που οφείλεται σε μεγάλο βαθμὸ στην ἀντινομία του τοπίου και στη συνεχή ἐναλλαγὴ των καιρικῶν συνθηκῶν. Αὐτῶν μάλιστα των τελευταίων ἐπισημαίνει και την κοινωνική ἀπομόνωση, την ἰδιότυπη οικονομική οργάνωση που ἐπικεντρώνεται στην ἀνεξέλεγκτη και ἐλεύθερη νομὴ των κοπαδιῶν τους, την ὅποια «ταξική» τους συνείδηση και την ἀποφασιστικότητα με την ὁποία ἀγωνίζονται να περιφρουρήσουν τα παγιωμένα ἀπὸ τη μακρὰ χρησικτησία και ἀναφαίρετα, καθῶς πιστεύουν, δικαιώματά τους πᾶν ἄνω γῆς της Ἀναβύσσου, χρησιμοποιώντας για τον σκοπὸ τούτον ἀκόμη και ἀθέμιτα μέσα. Ἐπεκτείνεται ἐπίσης και σε γενικότερες παρατηρήσεις για τον τρόπο ζωῆς των «ἀνθρώπων που ζουν πίσω

από τους λόφους» και εννοεί φυσικά, κατά κύριο λόγο, τους Καλυβιώτες, τους Κερατιώτες και τους κατοίκους της Βάρης. Κυρίως υπογραμμίζει την οικονομική και κοινωνική εξαθλίωση, αν όχι όλων των κατοίκων των περισοτέρων, που έχει την αφετηρία της στην κακή οργάνωση του Κράτους και της Κοινωνίας, στην άνιση κατανομή του αγροτικού κλήρου και εισοδήματος, στην υπερβολική προσήλωση στις πατροπαράδοτες κοινωνικές δομές και στη χωριάτικη μοιρολατρεία. Όλα τούτα τα αίτια της οικονομικο-κοινωνικής δυσπραγίας δεν περιγράφονται πάντοτε με ακρίβεια και σαφήνεια - ο Ηλίας Βενέζης δεν είναι επιστήμονας και μάλιστα κοινωνιολόγος αλλά λογοτέχνης με ακονισμένη όμως κοινωνική παρατηρητικότητα-, πιο πολύ διαφαίνονται μέσα στις σελίδες της «Γαλήνης». Πιο εμφανή είναι τα αποτελέσματά της, όπως η εναγώνια αναζήτηση του μεροκάματου, όπου βέβαια υπάρχει και στο βαθμό που υπάρχει, έξω από τους οικείους χώρους της κύριας απασχόλησης, με τρόπους όχι πάντοτε νόμιμους, και κάτω από σκληρές, και, συχνά, ανθυγιεινές και, κάποτε, όπως στην περίπτωση των αρχαιοκαπήλων, επικίνδυνες συνθήκες. Η εξαθλίωση μεγάλης μερίδας των κατοίκων της νοτιοανατολικής Αττικής τους μετατοπίζει υποχρεωτικά στα τελευταία κοινωνικά στρώματα, όπου «θέσει» βρίσκονται και οι Φωκιανοί πρόσφυγες, και η κοινωνική αυτή ταύτιση γεννά συναισθήματα και καταστάσεις κοινωνικής αλληλεγγύης, εφόσον βέβαια δεν παρεμβάλλονται αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα.

Η αξιοπιστία του Βενέζη είναι δεδομένη και η γνώση του, τουλάχιστο των συνθηκών εγκατάστασης των Φωκιανών στην Ανάβυσσο, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Σε μας εναπόκειται να αποδεχθούμε ή να απορρίψουμε τις κοινωνιολογικές παρατηρήσεις του για τους πατέρες μας, ιδιαίτερα για τους κατοίκους των Καλυβίων, να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα για την όλη κοινωνική τους υπόσταση στα χρόνια που είχαν ως επίκεντρο τη μικρασιατική καταστροφή και, τέλος, να ενισχύσουμε, μέσω αυτών των συμπερασμάτων, τη μεσογείτικη αυτογνωσία μας.

ΓΙΩΡΓΟΣ Π. ΣΤΑΜΑΤΙΟΥ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γρηγ. Ξερόπουλου: «Γαλήνη», 1943, αναδημ. στα «Τετράδια «Ευθύνης»», αριθ. 6 -Μνήμη του Ηλία Βενέζη-, σελ. 76.
2. «Τετράδια «Ευθύνης»», αριθ. 6, -Μνήμη του Ηλία Βενέζη-, σελ. 33.
3. Η πίστη του Βενέζη στην αγαθότητα των Μεσογαιτών έχει εναποτεθεί και σ' ένα άλλο λογοτέχνημά του, στο διήγημα «'Ανθρωποι στο Σαρωνικό» από τη συλλογή αντιπολεμικών διηγημάτων «'Ωρα πολέμου». Εκεί (σελ. 43) βάζει στο στόμα του καπτα-Μανόλη, του Σπετσιώτη χταποδά, τούτα τα λόγια: «-Είχα πάει στα Μεσόγεια ν' αγοράσω τρίχα για τα παραγάδια μου. Οι Γερμανοί κουβαλούσαν ένα κοπάδι Ιταλιάνους αιχμαλώτους. Ήταν μισόγυμνοι, κουκουλωμένοι με τις κουβέρτες τους, χωρίς αρβύ-

λες οι πιο πολλοί. Καθόμουνα μαζί με τον κόσμο και τους έβλεπα που περνούσαν. - Τους πετροβόλαγε ο κόσμος; ρώτησε ο γερο-βουκόλος. Ο χαμποδάς τον κοίταξε κατάματα. - Τίποτα, μα το Θεό! Κανένας χωριάτης δεν έβγαζε κιχ. μήτε ένα λόγο να τους καταραστεί, κανένας δεν έκανε να τους φτύσει. Κι ας είχε τραβήξει ο τόπος τόσα απ' τα χέρια τους! Στάθηκε λίγο. - Ήταν, βλέπεις τώρα κι αυτοί φουκαράδες! Ήταν για λύπηση...».)

Summary

A HISTORICAL AND SOCIOLOGICAL COMMENTARY ON THE INHABITANTS OF SOUTH EAST ATTICA FROM THE NOVEL 'GALINI' BY ILIAS VENEZIS

In his novel 'Galini', Ilias Venezis, compares the Phocian refugees of 1922 to the temporary inhabitants of the area of Anávisos (S.E. Attica) attempting, in a direct or indirect way, some historical and sociological comments on the latter. First he refers to the contrast of the character of the Vlachs of Profitis Ilías, and their contradictory behaviour he then stresses their social isolation, peculiar economic organization, their 'class' conscience and the abnormal and «sometimes illegal» claiming of their rights. After that he refers to the wretched way of life of another group of temporary inhabitants of Anavissos who belong, just like the Phocian refugees, to the lowest social strata (they are either workers collecting salt or road-makers) and that is the reason they identify socially and sentimentally with them. In the end (of the novel) he refers to the avidity and rapacious attitude of the low dealers in antiquities of the place—especially of somebody called Prásinos—who exploited the unfortunate Greek refugees from Minor Asia.

Ilias Venezis' sociological remarks are both reliable and meaningful for the modern inhabitants of the Mesogaia area who are thus able to come to conclusions about their ancestors' social reality and so reinforce their own self-knowledge.

STAMATIOU GEORGE